

JEAN AUBIN

Archives persanes commentées — 2

NOTE PRELIMINAIRE SUR LES ARCHIVES

DU TAKYA DU TCHIMA — RUD

TEHERAN

1955

Jean AUBIN

Archives persanes commentées - 2

NOTE PRELIMINAIRE SUR LES ARCHIVES

DU TAKYA DU TCHIMA - RUD

I

NOTE PRELIMINAIRE SUR LES ARCHIVES

DU TAKYA DU TCHIMA-RUD

La nécessité de renouveler les conditions de travail par l'utilisation des pièces d'archives est devenue particulièrement sensible aux historiens iranaisants depuis que les fonds ottomans ont été mis en exploitation¹. Des difficultés d'ordre très divers, qui ne sont pas insurmontables mais dont la disparition peut demander un certain temps, entravent actuellement les recherches avec efficacité.

La période safavide, jusqu'ici trop négligée, sera la principale bénéficiaire de ce nouvel intérêt. Dès le XVIe siècle les documents abondent². La solution des problèmes que propose l'étude du XVIe siècle est en bonne partie à chercher dans l'arrière-histoire du mouvement safavide, que les récentes recherches font de plus en plus apparaître, selon l'heureuse expression de V. Minorsky, comme «la troisième vague turkmène vers l'est»³. A ce titre les pièces délivrées par les

---

(1) Voir H.R. Roemer, *Vorschläge fuer die Sammlung von Urkunden zur islamischen Geschichte Persiens*, dans *ZDMG*, 1954/2, 362-370 (quelques documents peu accessibles publiés en Iran y sont omis). Les premiers travaux utilisant largement des pièces d'archives iraniennes avaient été dus à des historiens soviétiques.

(2) La densité des documents safavides paraît assez forte pour laisser espérer que dans l'avenir, comme pour l'histoire d'autres pays, ce seront les sources diplomatiques qui fourniront les éléments majeurs d'appréciation historique. Le nouveau goût pour les originaux ne doit pas faire perdre de vue l'importance des copies consignées dans les recueils d'inshâ.

(3) V. Minorsky, *Tadhkirat al-Mulûk*, 188. Sur la continuité sociale en Azerbaydjân, cf. I.P. Petrushevskij, *Otcherki po istorii feodal'nikh otnoshenij v Azerbaydzhane i Armenii v XVI-natchale XIX vv.*, Leningrad, 1949. Pour l'Iran central les présentes pages groupent quelques-unes des pièces justificatives d'une étude en préparation sur le sujet.

chancelleries Qara Qoyunlu et Aq Qoyunlu revêtent une grande importance. Aux documents signalés dans *APC*, 1, j'ajouterai dans la présente note trois copies de documents Aq Qoyunlu provenant de Nafanz : Rustam Beg, 24 rabi' I 902/30 novembre 1496 (NR) ; Ahmad Beg, 1er safar 903/29 septembre 1497 (NA) ; Muhammad Mirzâ, 20 rabi' I 905/25 octobre 1499 (NM).

Ces copies se trouvent au tome VI des matériaux ramassés par la grande enquête faite sous Nâsiru-'d-Dîn Shâh, dont huit volumes (sur quatorze ?) appartiennent à la bibliothèque du Ministère des Finances à Téhéran ⁴. Aux firmans est jointe une notice sur un certain Djalâlu-'d-Dîn Sayyid Mehdi, dont le takya se trouve dans une petite vallée du versant nord-ouest du Kûh-i Kargas (Nafanz étant au sud-est de ce massif), entre Farizhand et Tchîma, les deux villages mentionnés par les documents Aq Qoyunlu. Le 27 octobre 1955 j'ai visité le takya, espérant obtenir des renseignements sur ses archives. Le père de Sayyid Husayn Djalâli, l'actuel mutavalli du takya, avait souvenir de firmans ayant été dans sa famille jusqu'à il y a environ cinquante à quatre-vingts ans ; au nombre d'une vingtaine ces firmans, safavides et qadjars, seraient alors tombés en d'autres mains, et le fait aurait contribué au déclin de la famille des mutavallis, aujourd'hui réduits à la condition paysanne ⁵. Les indications de mon informateur ne m'ont pas permis de retrouver l'actuel détenteur des documents. Cette «note préliminaire» aidera peut-être un chercheur à reprendre l'enquête que mon départ de Téhéran m'oblige à abandonner ⁶.

(4) Ensemble connu sous le nom de Madjmû'a-yi Nâsiri (cote du tome VI : n° 730). Miss Lambton cite fréquemment cette collection dans son *Landlord and Peasant in Persia* (M.F.A.). M. Ilinski n'a pu en avoir connaissance pour son excellente étude parue dans *Utchenye Zapiski Instituta Vostokovedenija*, VIII.

(5) La notice sur Djalâlu-'d-Dîn Sayyid Mehdi est datée de 1314/1896-97 ; les copies ont dû être faites à la même date, mais les éléments de la notice ont pu être recueillis, et les copies ont pu être prises, ailleurs qu'au takya.

Mon informateur avait passé à son fils la charge de mutavalli pour venir chercher du travail à Téhéran. Les visites des pèlerins procurent au mutavalli quelques dons en argent ou en nature.

(6) Au takya on pensait que les documents se trouvaient à

Voici le texte des trois copies. Entre crochets droits [ ] mots ajoutés par moi, entre crochets aigus < > leçons corrigées.

Téhéran chez un certain Sayfu-'sh-Shari'at, dont l'adresse était ignorée ; Sayfu-'sh-Shari'at serait mort dans l'été 1955, laissant un fils Mirzâ Mandali (= Mohammad 'Ali). Six semaines de recherches ne m'ont pas permis de découvrir trace de ces deux personnages.

1- NR

< الحکم لله >

ابوالمظفر رستم بهادر سوزومیز

- 3 حکام و عمال و مباشران امور اشغال دیوانی و کلاتران و کدخدایان
 ولایت نظنز بدانند که درین وقت بنا بر وفور ارادت و اعتقاد که در شأن
 عالیجناب سیادت مآب طریقت قباب حقیقت شعار ولایت آثار هدایت دثار
 6 مرتضی اعظم اکرم مرشد طوایف الامم افتخار العترة الطاهرة اعتضاد الملة
 الباهره المنظور بانظار الله الملك الاحد سیّد شمس الملة والسیادة والهدایة
 والتّقوی والذّین محمّد الفریزهندی اعلى الله تعالى شأن سیادته وهدایتته حاصل
 9 است مبلغ سه هزار دینار تبریزی نقد در وجه سیورغال < هو ابدی >
 مشار الیه از مال و جهات ولایت مذکوره شفقت فرمودیم و دانسته ارزانی
 داشتیم هیباید که از ابتداء این تاریخ همه ساله مبلغ مذکور باصل مال
 12 و متوجّهات عالیجناب مشار الیه که در موضع فریزهند و چیمه واقع است
 مجری و محسوب دارند و بعلمت اخراجات و خارجیات حکمی و غیر حکمی

- وفروعات ورسوم داروغگی وممدی وکلانتری وعلفه وعلوفه [وقنلغا و >بیگار< و >شکار< ویشکش و ساوری و تقبل و سایر تکالیف دیوانی بهر اسم و رسم 15 که باشد مزاحم نشوند و تعرض نرسانند و قلم و قدم کوتاه و کشیده دارند و بقلیل و کثیر طمع و توقع نمایند و بهیچوجه من الوجوه پیرامون نگردند و مبلغ مذکور را بر عالیجناب مشارالیه معاف و مسام دارند و جزو مرفوع 18 القلم دانند و این عارفه را در باره عالیجناب مشارالیه و اولاد نسلاً بعد نسل انعام مخلد مؤبد دانند و هر ساله فرمان مجدد نطلبند و از فرموده عدول و انحراف نجویند در زمان قدغن لازم دانند چون بتوقیع رفیع اشرف اعلی 21 رسد اعتماد نمایند تحریراً فی رابع عشرین ربیع الاول سنه اثنین و تسعمایه.

2- NA

> الحکم لله <

ابوالنصر احمد بهادر خان سوزومیز

- هکام و داروغگان و عمال و کلانتران و کدخدایان نظنز بدانند که 3 چون اولاد شرف الدین علی حاجی... (؟) اولاد شمس الدین علی حاجی و اولاد عبدل علی حاجی ایرانی و اولاد مال و جهات خود بدستور راستی جواب گویند باید که هیچ آفریده بعلت اخراجات و خارجیات خلاف حکم 6 از علفه و علوفه و قنلغا و الاغ و الام و >بیگار< و >شکار< و طرح و ساوری و عیدی و نوروزی و سلامتی و شیلانها و یشکش و کلانتری و خرج خورجین (؟)

- 9 و سرشمار و خانه شمار و بدرقه و خانه نزول و سایر تکالیف مشروحه الابواب
 مزاحم و متعرض ایشان نشوند و تعرض نرسانند و رعایت واجب دانند و در
 خانهای ایشان نزول نمایند درین باب تقصیر نمایند و از شکایت محترم
 12 باشند و قدغن لازم دانند و چون بتوقیع رفیع اشرف اعلی رسد اعتماد نمایند
 تحریراً فی غرة شهر صفر ختم بالخیر والظفر سنه ثلاث و تسعمایه .

3- NM

> الحكم لله <

ابوالمکارم محمد بهادر [سوزو] هیز

- 3 حکام و دارووغان و عمال و متصدیان امور دیوانی و اعمال سلطانی
 و کلاتران و کدخدایان و لایات نظنز بالتوابع واللواحق و المتعلقات صانها الله
 تعالی عن المکاره والآفات بدانند که درین اوقات خجسته ساعات بنا بر وفور
 6 ارادت و کمال اعتقاد در شأن رفیع عالیجناب سیادت مآب نقابت ایاب حقیقت
 قباب طریقت مناب و لایت پناه هدایت دستگاہ ارشاد اقتباه مولانا و مرتضی
 ممالک الاسلام اعتضاد السادات والاشراف فی الايام مرشد طوایف الانام هادی
 9 الخلايق الى طريق الحق والالهام ساحت اذیال المجد والمعالي على اعالي
 الفروق وفروق الاعالي نادرة الايام والليالي السيد الابد شمس الملة والسيادة
 والهداية والافاضه والدين محمد مهدي اشيع الله تعالی ظلال هدايته وسيادته
 12 مبلغ هشتهزار دینار تبریزی نقد از مال وجهات فریزهند وچیمه من اعمال

- برزورد نظنز برسوم سيمورغال وانعام سرمدى آنعاليجناب دانسته شفقت فرموديم
 وارزاني داشتيم ميبايد كه حسب المسطور مقرر داشته اين عارفه را در
 15 باره عاليجناب مشار اليه انعام مخلص بر دوام واحسان مؤيد بمالا كلام نموده
 از شايبه تغيير وتبديل مصون ومحروس شناسند وهمه ساله در زمان فرمان
 مجدد نطلبند كلايتران وكدخدايان ورعايا ومزارعان قري مذكوره آنكه
 18 همه ساله مبلغ مذكور از نقد مال وجهات محال مزبوره بيقصور وكسور بوكلاه
 عاليجناب مومى اليه برسائند وبيرات عامل ومباشر وكلايتر موقوف ندارند
 ومجرى ومحسوب دانند. من سعى فى ابطاله « فقد باء بغضب من الله
 وماؤيه جهنم وبئس المصير » عليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين. 21
 از جوانب برين جمله مقرر دانند واز فرموده تخلف نورزند وچون بتوقيع
 وقيع رفيع اشرف اعلى موشح وموضح ومزين ومحلى گردد اعتماد نمايند.
 24 كتب بالاشراف الاعلى اعلاه الله تعالى وخلص بقائه ولازال مطاعاً متبعاً
 منيعاً فى عشرين من شهر ربيع الاول فاضت هياهن بر كانه سنه خمس وتسعمائه.

Remarques. NR. 9 هو ابدى : le copiste a lu هويدا , mais voir Minorsky, BSOS IX/4, 1939, 944 et 960 ; 14 بيگار : copie سرکار (de même NA 7) ; 15 شكار : copie پيشكار (de même NA 7). NA. 4 le mot laissé en pointillé donne l'impression d'avoir été dessiné plutôt que lu par le copiste, peut-être اول (alif et vav paraissent sûrs, mais la dernière lettre se termine par un crochet faisant songer à un ه) ; 5 بدستور : copie بدستور ; 7 الام : copie آلام ; 12 رسد : copie رسند. NM. 4 بالتوايح : copie باالتوايح ; 15 مال توجهات : copie مال وجهات ; 12 فاقال الدين : copie والدين ; 11 بالتوايح : copie بالاكلام ; 16 شايبه : copie ساير ; 18 نقد : copie نقد ; 24 بقائه : dans la formule du même type, Minorsky, loc. laud., 931, نفاذه ; 25 منيعاً : copie منيعاً .

Les mots suivants, écrits à l'encre violette dans les copies,

étaient sans doute écrits à l'encre d'or dans les originaux : lignes 1 et 2 en entier dans les trois documents; NR, 7 *الله الملك الاحد* 7; *الله تعالى* 8; NM 20-21 *المصير فقد ...* = Coran 8/16; 21 *الله*; 24 *الله تعالى*.

NR et NM portent comme en-tête *اعلم القائم بامر* et le tamga Aq Qoyunlu; le copiste, qui en reproduit fidèlement le dessin, semble avoir pris le tamga pour une stylisation du mot *الله*, ce qui donne : *الله القائم بامر الله*, NA a la même formule mais est dépourvu du tamga, probablement par omission du copiste. La formule, prise dans son ensemble, n'offre pas de sens satisfaisant, et ne répond pas à l'usage constant des chancelleries Aq Qoyunlu, tel qu'on le connaît par des pièces suffisamment nombreuses (et en particulier un autre firman de Rustam Beg, APC, 1, 31) portant toutes *الحكم لله*. Si le copiste a pu lire *اعلم* au lieu de *الحكم* et *بامر* au lieu de *الله* on voit mal à quoi équivaut *القائم*. Pour la titulature on notera que le nom d'Ahmad est suivi du titre de *khân*, et que le prince qui délivre NM se nomme Muhammad (of. aussi son sceau), alors que les chroniques l'appellent souvent *Muhammadi Mirzâ*.

Sceaux. En conformité avec l'usage Aq Qoyunlu le copiste place le sceau, dans les trois documents, dans le coin gauche inférieur. Voici ce qu'il a lu :

NR	قَلْ توکل بر خدای ذی المنن رستم سلطان بن مقصود بن حسن
NA	طفرای سرمدی که نشان محمد است نقش نکین خاتم دل مهر احمد است
NM	الحمد لله الذی اذهب عنا الحزن محمد بن يوسف بن حسن

Endossements. La copie de NA ne porte aucun endossement. NM est apostillé de cinq sceaux dont un seul a été déchiffré par le copiste *الواثق بالملك (با الملك) السبجانی شمس الدین ابواسحاق سمنانی*. Des onze sceaux de NR sept ont été lus par lui :

- (1) گر تو از جان چاکر رستم شوی
چون سلیمان صاحب خاتم شوی
- (2) هر کسی از لطف رستم خان بنوعی کام یافت
شد بان خدمت خلاص از شدت ایام یافت (sic)

- (3) المتوكل على الملك القديم
چاكر رستم سلطان عبد الكريم
- (4) المتوكل على الملك المنان
قاسم بن جهانگير بن على بن عثمان
- (5) غرض نقشی است كز ما باز ماند
كه هستی را نمی بینم بقائی
الفقير محمد
- (6) توكلت على الله
العبد المذنب محمود بن شكر الله
- (7) عبده زكريا

Il est particulièrement intéressant de trouver le nom de Qâsim b. Djahângîr (sur lequel cf. Minorsky, *loc. cit.*,) parmi ceux des fonctionnaires qui ont endossé le document.

La vallée encaissée du Barz-rûd coupe la route Kâshân-Natanz à environ vingt-cinq kilomètres de cette dernière ville, au lieu dit Pol-é Handjan. A trois kilomètres en amont se trouve le village de Handjan. De Handjan l'étroite vallée du Barz-rûd remonte vers l'ouest en direction de : 3km > Yârand < 3km > Kondjân < 2km > Barz < 2km > Tare < 3km > Abyâna⁷. Une vallée encore plus étroite, d'où descend un ruisseau, le Tchîma-rûd, s'enfonce de Handjan vers le sud en direction du Kûh-i Kargas; d'aval en amont : 2km > Valûgard/Volûgard < 3km > Tchîma < 6 à 7 km > Bidhand. Une vallée latérale mène de Tchîma vers le sud-sud-ouest en direction de : 2km > Takya < 3km > Farizhand. Les deux vallées forment aujourd'hui des districts administratifs distincts, canton du Barzrûd (ne pas confondre avec le boluk

(7) Les distances sont données d'après le Dictionnaire Géographique de l'Iran, éd. Service Géographique de l'Armée, Téhéran, tome III, 1329. Pour toutes les localités citées dans le présent article existent, au même tome, des notices classées par ordre alphabétique, fournissant des renseignements approximatifs.

de Barzerûd irrigué par le Zâyanda-rûd, cf. Lambton, *BSOS*, IX/3, 1938, 665 et 666) et canton du Tchîmarûd (moins important; le poste de gendarmerie pour les deux cantons est à Barz). A la fin du XVe siècle les deux vallées ne formaient qu'un canton, puisque NM situe Farizhand et Tchîma parmi les dépendances «du Barzrûd de Natanz» من اعمال برز رود نطنز. Les deux vallées sont cultivées en arbres fruitiers; le fait humain caractéristique est une forte immigration de main-d'œuvre vers Téhéran⁸. Le dialecte de Farizhand a été étudié, de Téhéran, par Christensen, qui note que «le dialecte de Farizand est plus intéressant que celui de la ville de Natanz: il a conservé bien des traits anciens et caractéristiques qui, dans le natanzi proprement dit, ont été effacés sous l'influence du persan»⁹.

Au XVe siècle, comme les autres cités jalonnant la route qui par Sâva, Qum et Kâshân menait de l'Azerbaydjan vers le sud, Natanz était une agglomération à majorité chiïte. Les références, incidentes, dispersées dans les sources laissent voir que Natanz, centre peu peuplé, située sur un itinéraire secondaire du tronçon Kâshân-Ispahan (l'autre, plus direct, traversait les montagnes par Kohrûd), a surtout vécu dans l'orbite de la grande métropole voisine, Ispahan. De nombreux imâmzâdas sont signalés dans toute la région; si la plupart, dans leur état actuel, datent de l'époque safavide, il est possible qu'ils occupent l'emplacement de lieux plus anciennement consacrés, peut-être en rapport avec une occupation préislamique dont les vestiges ont été pressentis¹⁰. On ne saurait trop dire les services que rendraient l'établissement d'une carte analytique des imâmzâdas en Iran et une enquête sur les croyances populaires recueillant les légendes et les traditions attachées aux lieux de dévotion.

La vallée du Barz-rûd est vouée à la descendance de l'imam

(8) Voir Lambton, *op. laud.*, 212, 278, 282, 363.

(9) Christensen, Contributions à la dialectologie iranienne. Dialecte guilaki de Rasht, dialectes de Farizhand etc.. Copenhague, 1930, p. 16.

(10) Voir Godard, *Athâr-e Irân*, I/1, (1936); Godard signale une inscription de vaqf de 921 sur le portait du Khînaqâh jouxtant la mosquée djum'a de Natanz. (pp. 101-102). Ne sagirait-il pas, plutôt que d'une liste de villages, des noms des douze imâms?

Mûsâ b. Dja'far : à Handjan mausolée de Dâûd b. Mûsâ b. Dja'far et mausolée de sa sœur Bibi Zaynab ; à Barz un mausolée abritant trois enfants de Mûsâ b. Dja'far : Shâhzâda Ismâ'il, Shâhzâda Ishâq, Halima Khâtûn ; à Abyâna un mausolée où sont inhumés deux de ses fils : Imâmzâda Yahya et Imâmzâda 'Isâ. A Bidhand l'imâmzâda Shâh Sulaymân abriterait les restes d'un frère ou d'un neveu de l'imam Rezâ.

NR est au nom de Sayyid Shamsu-'d-Dîn Muhammad Farizhandî, ainsi que NM ; NM le nomme Muhammad *Mehdî*, mais cela n'offre aucune difficulté, et peut-être Mehdî est-il une fausse lecture pour Farizhandî. L'énumération des noms des bénéficiaires dans NA semble peu sûre ; il ressort du moins que NA est au nom des fils de plusieurs personnages : on trouve les noms de Sharafu-'d-Dîn 'Alî Hâdjî, de Shamsu-'d-Dîn 'Alî Hâdjî et de 'Abdul 'Alî Hâdjî (le nom de famille امرای qui suit ce dernier nom est douteux). Le rapport de Shamsu-'d-Dîn Muhammad avec les personnages mentionnés dans NA est indiscernable. La notice sur Amîr Djalâlu-'d-Dîn Sayyid Mehdî lui donne la généalogie suivante : Djalâlu-'d-Dîn Mehdî b. Sayyid Fakhru-'d-Dîn b. Sayyid Shamsu-'d-Dîn Muhammad b. Nizâmu-'d-Dîn 'Abdullah b. Sayyid Ismâ'il b. Sayyid Shamsu-'d-Dîn Muhammad b. Sharafu-'d-Dîn Abû'l-Hasan b. Amîr Nizâmu-'d-Dîn 'Abdullah b. Sayyid Muhammad b. Sayyid Ismâ'il b. Sayyid Mûsâ b. Imâmzâda Ahmad b. Imâm Muhammad Taqî b. 'Alî al-Rezâ. Le Shamsu-'d-Dîn b. Sharafu-'d-Dîn qui y figure n'est pas celui de nos documents.

A quelle date vivait Sayyid Djalâlu-'d-Dîn Mehdî ? Les données sont contradictoires. J'ai indiqué que les imâmzâdas du Barz-rûd et de Bidhand se rattachent tous à la postérité de l'imâm Mûsâ b. Dja'far. Il ne semble pas que le takya appartienne à la même couche de tradition. Selon la notice Sayyid Djalâlu-'d-Dîn Mehdî vivait à Mashhad dans le renoncement au monde ; après avoir vu en rêve l'imam son ancêtre qui lui disait : « là où ta tête sera brisée sans raison, là est ta demeure », il se mit en route. Son itinéraire dans la région de Natanz est tracé avec précision. De Rîsa, village du Natanz-rûd, « *dar dhayl-i qaryatu-'s-sâdât* » (= Afushta), où sa venue fut accompagnée de l'apparition d'une source, il vint à Nani, où le même phénomène se reproduisit ; il vécut là quelques jours dans une caverne. Sa présence étant mal tolérée par la population, il partit vers le Barz-rûd et, après

des démêlés avec les gens du château qui existait en ce temps-là à un farsang de Tchima s'installa dans une caverne à environ un demi-farsang au-dessus de Tchima, dite Tchalla-Khâna. Une nuit la prédiction se réalisa. Il installa son ermitage plus haut vers Farizhand, près d'un jardin où il avait vu une jeune fille et où il fit instantanément donner des fruits à un poirier bien que ce fût l'automne¹¹. La notice parle ensuite de ses relations avec Tamerlan «qui était roi à Ispahan». Dénoncé comme mettant en danger l'autorité du prince, le sayyid devait être arrêté par quarante cavaliers; un dragon les empêche d'entrer dans la pièce où le sayyid est en adoration; il restaure ensuite les cavaliers avec (le lait) de gibier apprivoisé par lui. Enfin, il renvoie les cavaliers et arrive avant eux à une des portes d'Ispahan, dite Darvâza-yi Tuqtchî ou Tukhtchî (en se transportant par la voie des airs). Bien traité par le sultan, il est ensuite enfermé dans un hammam en compagnie d'un vizir qui le prétend incapable d'affronter l'ordalie du feu: après sept jours de chauffe il ne reste plus trace du vizir mais le sayyid est en parfait état. Témoin de ses miracles, le sultan l'envoya servir de guide spirituel aux populations de l'Hindoustan, avec le laqab de Amîr Djalâlu-'d-Dîn (titre sous lequel il régna aux Indes). Après quatre années passées dans ces régions il demanda à rentrer à sa demeure, qui devint après sa mort lieu de pèlerinage. (Timur lui avait accordé de nombreux mouqufa). A la fin du XIXe siècle les sayyids de Takya descendaient de lui par quatorze intermédiaires.

Takya est un village de sayyids, tous descendants, en deux branches, de Djalâlu-'d-Dîn Mehdi; les sayyids de Delidjân (sur la route d'Ispahan) l'auraient aussi pour ancêtre. L'expression «les sayyids de Nafanz», parfois rencontrée dans les textes, concerne les habitants d'un autre village de sayyids, bien plus connus, Afûshta.

Le récit légendaire sur Djalâlu-'d-Dîn Mehdi et Tamerlan est chargé de thèmes dont on ne peut tirer parti pour fixer une date¹².

---

(11) Cet enclos m'a été montré avec respect. Il se trouve à un kilomètre au moins en aval du takya. Je ne donne de la notice, très curieuse, qu'un résumé. Ci-après entre parenthèses détails oraux recueillis au takya.

(12) L'exemple parallèle de la dénonciation de Shâh Ni'matul-lah à Tamerlan n'a ici aucune valeur de critère.

J'ai entendu dire à Takya que ce «roi d'Ispahan» était peut-être aussi Shâh 'Abbâs. La notice qui fait de Sayyid Djalâlu-'d-Dîn un contemporain de Tamerlan écrit qu'il «existait en 902/1496-97». Si cette date est celle de sa naissance, le Shamsu-'d-Dîn Muhammad de NR et NM serait son grand-père. Il aurait vécu au début de l'époque safavide.

L'intérêt des documents pour l'histoire sociale sera discuté dans le mémoire annoncé ci-dessus p. 3, note 3. J'y joints trois pièces sur Ispahan. Elles appartiennent à la riche collection *Husayn Shah-shahâni*, dont il faut souhaiter que, serait-ce par morceau, elle soit intégralement publiée.

II

TROIS DOCUMENTS
DE LA COLLECTION SHAHSHAHANI

1- Shâh Tahmâsp

- (۱) هو الله سبحانه وتعالى
 (۲) بسم الله الرحمن الرحيم
 (۳) يا محمد يا علي
 (۴) الحكم لله
 (۵) ابوالمظفر طهماسب بهادر سوزوميز
 (۶) حکام وداروغگان ومتصدیان امور دیوانی وعمال
 دار السلطنة اصفهان باید که
 (۷) چون سیورغالات و مسلمیات دار السلطنة مذکور
 (محل مهر)
 خصوصاً سیورغالات و مسلمیات
 (۸) سیادت و تقابت پناه افاضت و حقایق دستگاہ فہامۃ العلمانی تقیب النقبانی
 معز الشریعہ والحقیقہ والدين محمدا بموجب فرامین مطاعه متبعه همایون از
 حشو بنیچه اخراجات حکمی موضوع (۹) ومستثنی است واگر حسب الحكم اخراجات

حکمی بر ارباب سیورغالات واقع میشود خصوصاً *چریک* مستوفیان کرام دیوان
اعلی حسب المفصل حواله *مینا* دارند و اخراجات خلاف حکم (۱۰) در ممالک
مسدود فرموده ایم بنا برین اصلاً یک دینار و یک من بار بعلت اخراجات حکمی
و غیر حکمی خصوصاً علفه و علوفه و قنلغا و الاغ و الام و بیسکار و طرح و دست انداز
و پیشکش صاحب الکا (۱۱) و دوشلک ارکان دولت و عیدی و نوروزی و سلامی
و رسوم داروغگی و کلانتری و شیلانها بر سیورغالات مذکوره و مواضع و محالی
که داخل سیورغال باشد حوالتی ننمایند و پیرامون نگردند (۱۲) و قلم و قدم کوتاه
و کشیده داشته داخل توجیہات و تخصیصات استصوابی ننمایند و بی آنکه ممیزی از
دیوان اعلی تعیین شود بعلت حرز و مساحت و بازدید مدخل در سیورغالات و محال
متعلقه بدان ننمایند (۱۲) و رعایت و مراقبت واجب دانسته از شکایت که موجب
خطاب عظمی است محقرز باشند ایالت پناهی حکومت دستگاہی عمده الامرائی
جلال الدین جوهه سلطان نواحی و شهریاری اکابر ملاذی ضیاء یوسفا (۱۳) و وکلاء
ایالت پناه مشارالیه حسب المسطور مقرر دانسته تخلف ننمایند و از جوانب برین
جمله رفته همه ساله نشان و پروانچہ مجدد نطلبند در عہده دارند و اگر بدین
علت چیزی گرفته باشند باز گردانند. تحریرا فی (۱۵) عاشر شهر رجب المرجب
سنہ احدی و ثلاثین و تسعمایه.

2- Shâh Tahmâsp

(۱) یا محمد یا علی

(محل مهر)

(۲) فرمان همایون شرف نفاذ یافت آنکه بموجبی که در تاریخ دوم
جمادی الاولی سنہ ۹۴۰ حکم همایون ما صادر شده مؤکد بلعنث نامه موشح
بخط اشرف (۳) مبلغ از جمله مال دار السلطنه اصفهان
از محلی چند که در ضمن آن فرمان قضا جریان تفصیل یافته بر عالی رتبت
قدسی منزلت (۴) مستخدم الاعالی بالارث والاستحقاق سلطان النقباء والعلماء علی

الاطلاق معز الاسلام والمسلمين محمدا مسلم دانسته از حشو بنبیچه مملکت موضوع ومستثنی شناسند (۵) بهمان دستور مقرر دانسته محال مزبوره را از حشو بنبیچه مملکت وضع نمایند ومطلقا بهیچ وجه من الوجوه بر آن محال حوالتی ننمایند وساوری وکندلك (۶) وساوری نزول حال وده يك ونیم سیورغال وده يك رعیتی وشیلانیهها وچریک ومرد شکار وبیگار ورسم المهر ورسم الوزاره ورسم الحساب وحق الممنی عمال ورسوم داروغگی (۷) وکلانتری ومیرابی وعیدی ونوروزی وسلامانه وخرمن بهره وغیر ذلك آنچه معهود شده وآنچه بغیر ازین سانح شود طلب ندارند واز آن تاریخ الی النایه اگر چیزی (۸) بسبب امور مذکوره گرفته باشند باز گردانند وبعلت آنکه تفصیل ساوری وکندلك وغیره که در ضمن نشان مرقوم نگشته موقوف ندارند ومحال مذکوره را بجزز (۹) ومساحت در نیاورند وبعلت عوامل وهیمه وکاه ومرغ ودرازگوش وطرح وغله ایتباعی وغیره تعرض نرسانند ودر آب اندازان متعرض بندهاه آن محال نشوند ووکلا (۱۰) ومزارعان مشارالیه را غیر حصه ارباب ورعیتی جزو مرفوع القلم وترخان شناسند واگر حکمی صادر شود که کائنا من کان در اخراجات استصوابی (۱۱) دست کلی دارند آنمحال را از حصه ارباب ورعیتی مستثنی دارند وتبعیض عامی که حاصل نمایند مستند نگردند که مالا وجارحا دانسته ودر بسته شفقت فرمودیم واز هر چه اطلاق اسم (۱۲) طلب بر آن توان نمود معاف نموده ایم واگر دانسته یا نادانسته احدی بخلاف مسطور عمل نماید بعهده داروغه وکلانتر وعمال آنجا که اگر چیزی گرفته باشند ستانیده باز گردانند وآنکس را (۱۳) بسزا وجزاء خود رسانند که موجب عبرت دیگران باشد واگر احياناً حکمی صادر شود که اطلاق بر ارباب سیورغالات کنند مثل چریک ورسم المهر وده يك ونیم ومفصل در دیوان اعلی (۱۴) مرقوم گردد مستوفیان کرام جمیع سیورغالات اسلام ملاذ مومی الیهرا داخل مفصل نمایند وجمیع مضامین آن حکم جهانقطاع را من المبدأ الی المقطع مضمی ومنفذ شناسند وساعی در تعبیر وتحصیل نقیض آن را (۱۵) از مطرودان ومردودان این دودمان ولایت شأن شمرند وهر ساله درین باب پروانچه مجدد نطلبند وتخلف نورزند وشکر وشکایت ایشانرا عظیم مؤبد شناسند تعریرا فی...

3- Shâh 'Abbâs

(۱) الملك لله

(محل مهر)

(۲) فرمان همایون شد آنکه چون محال متعلقه بسرکار سیادت و نقابت پناه هدایت و نجابت دستگاہ حقایق و معارف انتباه (۳) متبوع اعظم السادات و التقباء الکرام مرتضی ممالک اسلام مقتدی طوایف انام شمساً میرزا محمد امینا (۴) حسب الحکم جهانمطاع سیورغال او مقرر و از حشو بنیچه اخراجات و استصوابات مملکت حکمی و غیر حکمی موضوع و (۵) مستثنی است بنا برین مقرر فرمودم که عمال دارالسلطنه اصفهان من بعد بهیچ وجه من الوجوه بعلت اخراجات و عوارضات از (۶) الاغ و بیگار و طرح و مرد تفنگچی و کاه و هیمه و مرغ و عوامل و غیر ذلك بهر اسم و رسم که بوده باشد حوالتی و اطلاق بسرکار مومی الیه (۷) و رعایا محال متعلقه باو ننموده موضوع و مستثنی دارند و اگر بطریق شاهی سیون بعلت مذکورات از مملکت چیزی طلب نمایند و کلاه (۸) سیادت و نقابت پناه مومی الیه را مطلع سازند که بدانچه میسر و مقهور باشد خود از محال خود سامان دهند و بدو نعلت (۹) اطلاق و حوالتی بر رعایا محال متعلقه بسیادت و نقابت پناه مومی الیه ننمایند و مزاحمت نرسانند درین باب قدغن دارند (۱۰) بمهدۀ داروغه و وزیر دارالسلطنه مذکور که درین باب نهایت امداد مقدم دارند و در عهده دانسته از فرموده تغلف نورزند (۱۱) شهر جمادی الثانی سنه ست والف .

Sceaux et endossements. Le firman de Shâh Tahmâsp du 10 radjab 931/3 mai 1525 porte plusieurs endossements, dont ceux de Mustafa Sultân et de 'Alâ'u-'d-Dîn Div Sulfân. Le sceau comporte à la pointe الله محمد علی , au centre طهماسب بن اسمعیل avec la date ۹۳۰ , et autour la légende suivante :

گر کند بدرقه لطف تو همراهی ما
چرخ بر دوش کشد غایبۀ شاهی ما

Le même sceau figure sur un firman de Shâh Tahmâsp du 14 sha'bân 931/9 août 1525 délivré au nom de Mu'izzu-d-Dîn Muhammad, énumérant des terres appartenant soit à la couronne soit (en soyurgical) au buq'a-yi Hârûn-i Vilâyat - باطل و از خاصه شريفه و سيورغال بقعه هارون ولايت باطل - گردانيديم dont la possession est transférée en soyurgical à Mu'izzu-d-Dîn ; ce document a aussi été endossé par Mustafâ Sultân et Dîv Sultân.

Sur le document non daté de Shâh Tahmâsp (postérieur au 2 djumadâ I 904/19 novembre 1533) le sceau, qui porte la date ٩٣١ donne le nom du souverain sous une forme différente et بنده شاه ولايت طهماسب la légende qui court autour en quatre distiques est celle que Rabino attribue à Shâh Safi ... جانب هر که با علي ننکوست (cf. Rabino, *Coins, Medals and Seals*... p. 35). Sur un document de la collection Shah-shahâni de muharram 1041/30 juillet-28 août 1631, figure le sceau de Shâh Safi :

مهر مسعوده ديوان اعلى
بنده شاه ولايت صفى

١٠٣٨

(Apostille de Shâh Safi à une requête de Sayyid Taqî Muhammad Naqîb Husayni se plaignant que depuis deux ou trois ans les gens d'Isfahânak n'aient pas livré, comme le stipulait un firman de Shâh 'Abbâs, «mille mans de blé au poids du roi (*ba vazn-i shâh*)»). L'affaire tarda à être réglée ; un document de muharram 1052/1er-30 avril 1642 promulgue une réglementation pour liquider cette contestation. Les conflits avaient quelquefois lieu entre héritiers qui se disputaient la charge de mutavalli, cf. document du 20 sha'bân 1078/4 février 1668).¹³

Le document de Shâh 'Abbâs de djumadâ II 1006/9 janvier-6 février 1598 a été endossé par cinq personnages qui ont apposé leur sceaux.

(13) Dans le doc. non daté de Shâh Tahmâsp, ligne 3, le montant de la somme, écrit en siyâq, est d'une lecture incertaine.

Un firman de Shâh Tahmâsp de 956/1549 appartenant à M. Shah-shahâni sera publié par M. Horst.

On notera que la pièce publiée par M. M. Shafi, dans *Zamîma-yi Oriental College Magazine*, février-mai 1954, sous le titre fallacieux «Un soyurgical de Shâh Tahmâsp» (en urdu) est en réalité un firman de Isma'il b. Tahmâsp.

- (1) فرهاد غلام شاه عباس
- (2) همت از جان غلام شاه صفی ۱۰۰۴
- (3) بنده شاه ولایت خاتم
- (4) غلام شاه عباس علی میرزا
- (5) غلام شاه عباس مقصود

Rabino, pl. III, commet une erreur en attribuant à Shâh 'Abbâs le sceau de ce vizir.

III

ADDENDA ET CORRIGENDA A APC 1

P. 10, note 2 1. 5: lire نعم au lieu de لعمنة. P. 11, note 1: l'ordre des lignes de DY 1-3 a été interverti; lire:

- (1) بالقوة الاحديه و المنابة الصمدية
- (2) بالامر الله و الشفقة
- (3) المعجزات المحمدية و الدولة البايديرية

(et lire: «à DY 1 et 3 la ligne 2 du soyurgical de Hâdjji Giray...»)
De la formule de DY on rapprochera celle, plus simple, que porte un firman de Uzun Hasan appartenant au Dr Sehhat, Téhéran:

بالقوة الاحديه بالمعجزات المحمدية و الدولة البايديرية Ce somptueux document a dû être destiné à un important personnage, mais il n'en subsiste que le début. Le nom du bénéficiaire, l'objet du firman et sa date sont inconnus (acquis à Hamadân). P. 12, 1.2: lire سوزومز . P. 21, 1. 17: lire «Faraydan» et non «Faraydân». P. 21, note 3: le tûmâr timouride IM porte le sceau de Abû Bakr Tihirânî et la signature de Djalâlud-Dîn Davânî; un *autre* tûmâr, safavide celui-là, qu'a publié Balâghi, porte les signatures de Bahâ'u-'d-Dîn 'Amilî et d'autres personnalités de son temps. P. 21, note 3, dernière ligne: lire بالتفويض السلطاني P. 24, note 4, dernière ligne: lire گشته اند . P. 26, note 1: lire بقصب au lieu de بقصب . P. 28, ligne 3 du document, lire: المظفر, et dernière ligne lire تبريز . Sur la politique agraire des Aq Qoyunlu voir maintenant Minorsky, BSOAS, XVII/3, (1955), 449-462.

Rustamâbâd
décembre 1955